

Az *Etelka* azon kevés regény közé tartozik, amelynek már megjelenését megelőzően megpróbálták meghatározni műfaját. Az első magyar regényre vonatkozó kutatások azonban csak egy évszázaddal később indultak el, és ezek az alapos filológiai vizsgálatok is legtöbbször a regény egy-egy összetevőjére irányultak, és nem a regényt alkotó szövegek összességére, így csak érintőlegesen vagy alig foglalkoztak a paraszövegekkel, amilyenek a mottó, a bevezető, a jegyzetek, az *Etelkának Kulcsa* vagy az illusztrációkkal és a művet tagoló szerkezeti felosztással.¹ A kutatások nagy része arra a feltételezésre épült, hogy Dugonics fordította a művet, így különböző források felhasználását vélték felfedezni benne.² Kevésbé kívánták a művet önmagában megérteni, mint az európai regényen belül létrejött sajátos alkotást és mint Dugonics életművének központi jelentőségű írását.³ Ezt kísérel meg a jelenlegi tanulmány. Az író regénykoncepcióját először a műről készült, két első elméleti jellegű írás alapján vázoljuk fel. Ezt követően az európai regény néhány olyan jellemzőjét foglaljuk össze, amely Dugonics koncepciója kialakulásában szerepet játszhatott. A regény kéziratváltozatai és kiadásai közötti eltéréseket, illetve javításokat is megvizsgáljuk, melyek mutatják a regény fokozatos átalakulását és melyekben semmi nem utal arra, hogy a szerző idegen forrást használta. A műfaj sajátosságaihoz tartozik az olvasói siker okainak megértése is, így annak megvizsgálása, hogyan látja Dugonics az író és az olvasó viszonyát, melyek a regény fő motívumai, milyen boldogságfilozófiát közvetít, hogyan dolgozza fel a történeti témát a fikcióban és a jegyzetekben. Végül Dugonics regénykoncepciójának megismeréséhez próbálunk közelebb

* A tanulmány a T 0255271 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

¹ A „paraszöveg” elnevezést Gérard GENETTE „paratexte” terminológiája alapján használom, aki ezt a kifejezést arra a verbális és nem-verbális jeltartományra alkalmazza, amely az irodalmi szöveghez kapcsolódik és kiegészíti azt (*Seuils*, Paris, Seuil, 1987). DIÓSI Géza *A százötvenéves Etelka* című könyvében *A könyv külső felépítése* című fejezetben tesz említést róluk (Szeged, 1938, 31–33). BÍRÓ Ferenc *Etelka*-elemzése a jegyzetek szerepét főleg a mű olvasata vonatkozásában értékeli (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 209–211).

² BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay*, Bp., 1909. CSÁSZÁR Elemér német szentimentális regény átdolgozására gyanakszik: *A magyar regény története*, Bp., 1922, 40. Véleményét GYÖRGY Lajos is osztja: *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 267.

³ Diósi Géza idézett tanulmányán kívül a regény elemzése szempontjából legfontosabbak: ENDRÓDI Sándor, *Dugonics András: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1881; PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1903, 101–103; BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény*, Szeged, 1934; SZAUDER József, *Dugonics András*, Tiszatáj, 1968/7, 626–633; MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985; BÍRÓ Ferenc, *A „Karjeli” rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelka”-jában*, It, 1986/1, 51–61; SZÖRÉNYI László, *Dugonics András* = Sz. L., *Memoria Hungarorum*, Bp., 1996, 108–140.

jutni az *Etelka* megjelenését követően létrejött Dugonics-regények néhány sajátosságát elemezve.

Érdekes az író által megfogalmazott véleményből kiindulni, melyet a *Honnyaim!* címmel írt bevezetőben találunk, valamint a regény első elemzéséből, mely 1786-ban, a regény első kéziratának keletkezésével és a cenzori eljárás elindításával egy időben, a Mercur von Ungarn című folyóiratban jelent meg. A könyvismertetőt Koppi Károlynak, Dugonics tanártársának és barátjának tulajdonítják, megfogalmazását befolyásolhatta a regény írója. Az ismertetés első része a regényműfaj apológiája: „Ne törtődjünk [...] az ártalommal, melyet a gyengébb főkből okozott, hiszen értékes volna már eldöntetett, [...] hasznos és kifinomult olvasmány”. Ezután a nemzeti téma feldolgozásának jelentőségét említi: „Harcos őseink emléke [...] oly sok és változatos hőst örökített ránk, hogy maga az eredeti történet is [...] kész regény lenne...” Kiemeli, hogy Dugonics eredeti módon fogja fel a történelmi témát, és elmarasztalja ebben a vonatkozásban a német regényirodalmat: „noha nemzeti témákban gazdagok, megszokták, hogy idegen személyek regényes jellemét nagyítsák fel”. Az ismertetés második része arra enged következtetni, hogy szerzője olyan információk birtokában volt, amelyeket csak az írótól kaphatott, hiszen az illusztrációkat vázolja fel, a könyv formátumát pontosítja, erre vonatkozóan egyetlen kézirat, így a cenzori példány sem tartalmazott utalást. A cenzori példányban nem szerepel egyébként a *Honnyaim!* című bevezető, sőt a jegyzetek sem. Az ismertetés pedig nagyjából a bevezető fő gondolatait követi és utal a jegyzetekre is, amikor a mű tartalmára vonatkozó felsorolásában történelmi ismereteket és adatokat említ meg. Fontosnak tartja, hogy a szerző megismerteti az olvasókkal a hunok, valamint az Árpád idejében élt szomszéd népek hagyományait, rítusait, taktikáját és politikáját (egyértelmű az utalás Bölcs Leó művének címére), valamint hogy összefüggéseket keres a filológia (mai terminológiával etimológiának mondanánk) és a földrajzi nevek között. Kiemeli a történet valóságosságát: tartalma nem „puszta rege”, hanem a „nemzet valódi históriája”. Végül a regényíró egyéb érdemeit méltatja: képzelőerejét dicséri, amely lehetővé tette, hogy „regényes történetbe öltöztesse” a történelmi témát, hogy a történelmi hősök mellé költött személyeket alkosson, hogy a cselekmény fordulatosságával „meglepje és szórakoztassa” az olvasót. A szórakoztatva tanítás hagyományos regényírói erénye mellett a sokszínűséget és a változatosságot említi. Értékeli a regény nyelvét, amelyet a „könnyed, nemes és természetes” jelzőkkel minősít, helyesli, hogy az író az elbeszélés szövegébe közmondásokat és népi szólásokat iktatott. Dugonics értékmentő szerepét hangsúlyozva szerencsétlenül járt hajó romjainak összegyűjtőjéhez hasonlítja a nyelvet, a szokások és a hagyományok megörökítésén fáradozó írókat, olyan korban, amikor „a sors a magyar nyelvet pusztulással fenyegeti”.⁴

A regény előszava már a „Honnyaim!” megszólítással a nemzeti érzést és összetartozást hangsúlyozza. Az első bekezdés a magyar nyelvű megfogalmazás jelentőségét emeli ki, majd a regényíró a történelmi téma választásának okait magyarázza. Dugonics itt a

⁴ Mercur von Ungarn, 1786. okt. 18., 1035–1042. Az ismertetés német nyelven, C. K. aláírással jelent meg. (PRÓNAI Antal Koppi Károlynak tulajdonítja: *i. m.*, 71, 85, 130. A német nyelvű szöveg fordítása Kovács Katalin munkája.)

fikció és a történelmi téma találkozását az erkölcsi tanulság egyértelmű megfogalmazása szempontjából szerencsésnek tartó elméletírókhoz csatlakozik, és kortársai véleményét abban is követi, hogy a regényt főleg a nőolvasók erkölcsi nevelésében tartja használhatónak. Pontosítja a történelmi időt (Árpád fejedelem kora), a korszak jellemzésében fontosnak ítélt témákat (szertartások, hadviselés, életmód), valamint regénye és jegyzetei legfőbb forrásait (Leó császár, Schwandtner, Kollár). Felhívja a figyelmet írásmódjára, idézési szokásaira, utal a szöveget kísérő jegyzetek szerepére. Feltárja, mi volt a célja az illusztrációkkal: a „siralmas dülledek” ábrázolásával a magyarok régi nagyságát kívánta emlékezetben tartani; és a közmondásokkal, amelyeket azért font regényébe, hogy „Nyelvünknek ezen gyöngyei a’ Tengerbe ne veszszenek Szél-vizeinkben” (az értékmentés jelentőségét kiemelő hasonlat feltűnően emlékeztet az ismertetésére) és hogy a magyarok napkeleti eredetét a nyelv szempontjából is illusztrálja. Ezután visszatér a magyar nyelv használatának fontosságára, és hazaszeretetét jelöli meg írása legfontosabb motiválójaként. Az előszó az író a későbbiekben is meglepéssel tölthette el, könyvének ezt a részét az első kiadáshoz képest nem írta át, a későbbi betoldások inkább csak arról árulkodnak, hogy írói szándékait, céljait a korábnál is jobban kívánta hangsúlyozni, műve olvasatának módját még egyértelműbben szerette volna olvasói tudomására hozni. Így forráshasználatának korrektségéről akarta meggyőzni az olvasót, és a mű aktualitását is jobban kiemelte.

A magyar nyelvű, történelmi témájú regény koncepciója lassan és fokozatosan alakul ki Dugonics életművében. Az *Etelka* létrejöttét megelőzően hagyományos, az antik irodalom által kodifikált műfajokban alkot: iskoladramákat, epikai költeményeket ír, eposzokat fordít, sőt egy mitikus-történelmi jellegű regénye is születik, az *Argonautica*, de antik témáról, latin nyelven. Az *Etelka* fordulatot jelent az életműben. Míg korábban feljebbvalóinak, az arisztokrácia képviselőinek ajánlja műveit, amelyeket kisebb, zárt körnek szán, az *Etelkától* kezdve az egész nemzet közösségét szólítja meg előszavaiban és széles olvasóközönség ízlésének kíván megfelelni. Ettől kezdve tudatosan választja a prózát, a magyar nyelvű írásmódot és a nemzeti történelmi témát. 1790-ben az *Arany pereczek* című regényében már tudatos váltásról beszél, miszerint egyre nagyobb közönség érdeklődését akarja kiváltani regényeivel: az *Etelka* rejtett üzenete ugyan véleménye szerint főleg a „tanultt” olvasók számára érthető igazán, de ezt követő műve már kifejezetten a középosztálynak szól, témája is hétköznapi: családi viszályokról, családok sorsáról ír. „Nemzetem!” megszólítást találunk a regény élén, amelyben a magyar nyelv, a magyar hagyományok és törvények ügyéért folytatott harcban kíván szerepet vállalni.⁵ Ezek a kérdések azonban már az *Etelka* által elindított változások körébe tartoznak. Mielőtt azonban továbblépnénk, fontosnak látjuk az európai regény néhány olyan jellemzőjének felvilágosítását, amely az *Etelka* műfaja szempontjából érdekes lehet. Ezáltal közelebb jutunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogyan használta fel Dugonics a regény és az arra ható egyéb műfajok elemeit.

⁵ A téma részletes kifejtése tanulmányomban: *Dugonics előszavai*, Tiszatáj, 2001/2, 63–79.

Az első magyar regény megszületésekor a műfaj különböző változatai már két évszázada aratnak sikert Európában.⁶ Dugonics *Etelkájával* kapcsolatban elsőként a 17. századi regény egyik változatáról, a heroikus regényről kell említést tennünk. Ez a regényműfaj Európában a társadalmi ellentmondások kieleződésével párhuzamosan jött létre, az abszolutisztikus hatalom bírálata jellemzi: ez a „királpárti” ideológia a király és a nemesség kölcsönös függését hangsúlyozza. Egyik első megvalósulása a Franciaországban élő és latin nyelven író (Dugonics által nagyra becsült és műve egyik modelljeként említett) John Barclay *Argenis* című műve, amelynek több magyar fordítása is készült a 18. század második felében.⁷ A heroikus regények a múlttól, távoli, egzotikus témákról írva a jelennek adnak leckét, arról fogalmaznak meg burkoltan bírálatot. A mítosz, konkrétan a történelmi mítosz és egyes esetekben a nemzeti téma is központi szerepet játszik bennük. Három korszakot részesítenek előnyben: az antikvitást, az európai középkort és a nemesség király elleni lázadásainak korszakait. A felidézett történelmi korban megjelent szereplőket az író saját korának érzelmeivel és tulajdonságaival jellemzi, lehetőséget adva a korabeli olvasónak, hogy kapcsolatot teremtsen ezáltal is a múlt hősei és saját jelene között.⁸ Fantasztikus kalandok, nagy utazások, váratlan találkozások, meglepő fordulatok alakítják cselekményét, visszatérő kellékei közé tartoznak a viharok, az álruha öltése, a bebörtönzések, a hihetetlen megmenekülések, a rejtélyes történetek. Sajátos életérzés és tipikus események is jellemzik a heroikus regényeket: a pesszimista életfelfogásnak megfelelően a hősök számára a szenvedély (noha a boldogság egyetlen lehetséges forrását jelenti) szenvedés is. Az érzékenység szükségszerűen vezet a nagy szerelem fellobbanásához, amely azonban nem társas érzés, mivel kizárólagos, sőt a korábbi kapcsolatokat felborítja és nem is vezethet megnyugváshoz. Az elválás és a házasság egyaránt boldogtalanságot és elmagányosodást eredményez, még a happy enddel végződő történeteknél sem várható tartós boldogság. A természet az érzelmek tükörképe és katasztrófák forrása. Ezekben a regényekben az egyéni érdekek és érzelmek a történelem fő alakítói, az ember esendő, az események végzetesűek és kiszámíthatatlanok, a világ abszurd.⁹

⁶ GYÖRGY Lajos a magyar nyelvű románirodalmat 1730-tól kezdi bemutatni, ahol az *Etelka* 1788-as kiadása művének 65. tétele. Ezek a művek átdolgozások vagy fordítások. Számos kéziratban maradt és műfaja szempontjából vitatható (például a rövid prózai műfajok körébe tartozó) írás is a katalógusba került (*i. m.*, 203–269).

⁷ Dugonics vallomása szerint valamennyi modellje közül Barclay-ét követte leginkább az *Etelkában*: „*Etelka, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgílii, Homerique epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman*” – írja *Följegyzéseiben* (*A Dugonics familiának a magyar nemesség elérésére tett iparkodása* [1791], kiad. SZINNYEI József, Bp., 1883, 103). Barclay *Argenis*ének két kéziratban maradt fordítását említi GYÖRGY Lajos 1773-ból és 1781-ből, 1792-ben pedig két különböző fordítása meg is jelent (*i. m.*, 241, 243, 287–289). – Újabb szakirodalom a magyar fordításokról: SZELESTEI N. László, *Argenis-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel* (1761), ItK, 2000, 224–231. (*A szerk.*)

⁸ Az emberi természet változatlanlanságát feltételező antropológia jellemzi a kor filozófiáját; a „couleur locale” igénye a színházban is csak a 18. század utolsó harmadában fogalmazódik meg, a regényhez hasonlóan a köznapi téma és hősök ábrázolásával egy időben.

⁹ A heroikus regény legnagyobb sikereit Franciaországban aratta, legismertebb művelői Mlle de Scudéry és La Calprenède. Utóbbinak *Kassandrája* Báróczi fordításában három kiadást is megért. Lásd Marie-Thérèse

A regényíró az olvasónak fontos szerepet juttat: bevezetőkkal, jegyzetekkel, a helyszínek és a szereplők azonosítását lehetővé tevő „kulccsal” arra biztatja, hogy fantáziája segítségével képzelje bele magát ebbe a távoli világba, és közben állandóan keresse benne a jelenére vonatkozó utalásokat, aktualitásokat is. A 18. század végéig nagyszámú kulcsregény születik az európai irodalomban (a műfaj főleg a francia és az angol regényben gyakori).¹⁰

A heroikus regény fent összefoglalt jellemzői toposzok, amelyek Dugonics regényeiben is gyakran fellelhetők. A kéziratokban és a különböző kiadásokban újra és újra átirított *Etelkában* azonban a regényíró viszonylag egységes világot tud alkotni, a fenti elemek gyakori alkalmazása ellenére, feltehetően a határozottan kiválasztott történeti témának, az egyértelműen megfogalmazott célnak, a nemzeti múlt idézését hazafias kötelességként felfogó koncepciónak köszönhetően, míg az *Etelkát* követő regények, így az *Arany pereczek* vagy a *Jólánka* a típushelyzetek és ismétlődő sorsok halmozásai.

Az európai regény nagy fordulópontja a 17. század második fele, amikor a műfaj eltávolodik a kis létszámú, kifinomult ízlésű, arisztokratikus körökhöz tartozó olvasóktól, szélesebb, társadalmi hovatartozása és ízlése szempontjából heterogén olvasóközönség érdeklődésének kielégítésére vállalkozva. A műfaj megújulása az eposz, a történetírás és az emlékirat döntő hatása alatt jön létre, és érinti a mű formáját, szerkezetét, témáját. A regény, miközben „megfertőzi”¹¹ ezeket a műfajokat, átveszi bizonyos elemeiket. A 17–18. század regényét a szakirodalom gyakran jellemzi vegyes műfajként. Kísérleti regénynek is nevezik, de a „totális” és az „enciklopédikus” jelzőt is alkalmazzák rá, mivel képes magába olvasztani bármely műfaj elemeit (a levelet, a filozófiai értekezést, a maximát vagy épp az anekdotát). A 17. század második felére esik az európai irodalomban az antik regény és elsősorban Héliodórosz újrafelfedezése is.¹² Ugyanakkor az eposzban is keresi a regény a megújulás lehetőségét: 1650 és 1800 között szinte minden regényelmélet-író megemlíti Homéroszt és Vergiliust a műfaj előfutáiraiként.¹³ Barclay mellett Dugonics is ezt a két költőt említi az *Etelka* modelljei között.¹⁴ A történeti téma a

HIPP, *Mythes et réalités: enquête sur le roman et les mémoires, 1660–1700*, Paris, 1976; Marlies MUELLER, *Les idées politiques dans le roman héroïque de 1630 à 1670*, Kentucky, 1984; valamint MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985 és *A „heroikus regény” terminus keletkezéséről*, FK, 1978, 277–297.

¹⁰ A kulcs egyébként csak ritkán kerül kinyomtatásra, legtöbbször kéziratban marad, sokszor nem is maga a szerző készíti. Fernand DRUJON 1200 kulcsregényt vesz számba és ír le részletesen. A műfaj meghatározásában fontosnak tartja, hogy a valóságos tények vagy az arra való utalások rejtett módon jelennek meg bennük, illetve hogy valóságos személyeket jelenítenek meg íróik kitalált nevek alatt (*Les livres à clef: Étude de bibliographie analytique et critique*, Paris, 1888, I).

¹¹ Lásd a témáról: Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)* = *Az irodalom elméletei*, III, Pécs, Jelenkor, 1997, 27–68.

¹² Lásd a témáról: Georges MOLINIÉ, *Du roman grec au roman baroque: Un art majeur du genre narratif en France sous Louis XIII*, Toulouse, 1982.

¹³ A regényműfaj történetének fontos elemeit a műfajok kölcsönhatását feltárva foglalja össze: Jean SGARD, *Le roman français à l'âge classique 1600–1800*, Paris, 2000, 12–19.

¹⁴ *Följegyzései*, 103. Érdemes felfigyelni arra, hogy 1791-ben a „nationale roman” kifejezést alkalmazza regényére, míg korábbi, 1786-os írásában az „Epoëam Hungaricæ” terminológiát. Lásd SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból*, ItK, 1997, 394–399.

17. század végétől kezdve nagyszámú regényben, novellában és fiktív memoárban kap fontos szerepet. Megjelenése egybeesik a történetírás hitelességével kapcsolatos kritikákkal, ezért is hangsúlyozzák a regény védelmezői, hogy az olvasó ebben a műfajban a valószerűséget, de az erkölcsi leckét is jobban megtalálja, mint a történetírások nagy részében. A történeti téma a felvilágosodás regényeiben az egész korszakban jelen van, bár nem játszik központi szerepet. Ezekben a művekben gyakori a történetírásokra való utalás, illetve azok forrásként említése (a szövegen belül vagy jegyzetként). A regényíró a történelmet alárendeli a fikciónak, az események titkos rugóit keresi, a történeti alakok hétköznapi megnyilvánulásait mutatja be.¹⁵

A magyar regényíró kedvelt olvasmányai között találjuk ennek az átalakulásban levő korszaknak egyik legérdekesebb regényét, Fénelon *Télémaque*-ját, amely antik köntösben, szerzője meghatározása szerint „prózában írt eposzban” fogalmazza meg az uralkodónak és kortársainak szánt politikai leckét, valamint Voltaire filozófiai regényeit, amelyek közül Dugonics a *Zadigot* fogja magyarrá átültetni. Ezek a minták az aktuális politikai mondanivaló és a filozófiai koncepció megfogalmazása szempontjából alakíthaták koncepcióját.

Vajon miért arathat sikert az európai regények és az eposz különböző elemeiből építkező első magyar regény 1788-ban?

A magyar felvilágosodás íróinak programjában az olvasás megszerettetése fontos feladatként szerepel. A regények magyar nyelvre fordítása is az olvasóközönség kiszélesítésének programjával kapcsolható össze, hiszen a magyarországi arisztokrata származású, művelt olvasói réteg eredetiben olvassa a francia és a német regényeket. A főúri könyvtárak katalógusai jól mutatják, hogy a regény különböző 17. és 18. századi változatai, így a politikai, a filozofikus, az érzelmes, a libertinus és a történeti témájú regények is közközen forognak ezekben a körökben. A nyolcvanas évek végén azonban már magyar nyelvű folyóiratok és számos fordítás jelzi, hogy az írók és az olvasók egyre fontosabbnak tartják a magyar nyelvű irodalom megjelenését. Hazafias tettek tekintik a fordításokat és az anyanyelvű eredeti munkák írását.

Dugonics *Etelkája* akkor jelenik meg, amikor a nemesség és az értelmiség különösen érzékennyé válik a nemzeti téma iránt, főleg II. József alkotmányértörténeti rendeleteinek megjelenését követően.¹⁶ Már 1774-ben, a *Trója' Veszedelme* című eposzának előszavában felbukkan az a gondolat, hogy csak a sokak által olvasott irodalmi műveknek kö-

¹⁵ Példaként megemlíthetjük Saint-Réal *Dom Carlosát* (1672) vagy Prévost történeti tárgyú regényeit, amelyekben az angol középkor vagy a magyar Brenner abbé története regények forrásává válik (1740–63). Ezekben a regényekben történeti hősök hétköznapijait elevenednek meg úgy, hogy fiktív alakokéval fonódik össze sorsuk, írjuk a történelmi és a szerelmi témát összekapcsolja. A témáról általában lásd a Revue d'Histoire Littéraire de la France *Le roman historique* című különszámának 17–18. századra vonatkozó tanulmányait (1975. március–június). SZERB Antal a nemzeti múlthoz való visszatérést az európai irodalmon belül a „gothic novel” divatjához kapcsolja, és Dugonics műtszemléletét a preromantikus jelzővel jellemzi, kiemelve, hogy szintézist tudott létrehozni „a preromantikus mult-elképzelés és a specifikus magyar multhoz-ragaszkodás” között (*Magyar preromantika*, Bp., 1929, 59).

¹⁶ MEZEI Márta könyve jól összefoglalja a történeti érzékenység fő elemeit (*Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958, 42–55).

szönhetően őrződnek meg egy nép történelmének eseményei az utókor számára és válnak az emberiség előtt ismertté. Úgy ítéli meg, hogy Homérosz és Vergilius Trója hírnevéért a görög hősovánál többet fáradtak. Arra is felhívja itt a figyelmet, hogy a történelem, a mítosz és az irodalmi művek milyen közel állnak egymáshoz. Dugonics azért hangsúlyozza a megtörtént események lejegyzésének fontosságát, mert bizonyítani kívánja, hogy a magyar történelem is büszkélkedhet nagy hősován és hőstettekkel, még ha nem is biztosak róluk ismereteink (az antik történelemre is jellemző ez a sajátosság), csak eddig még nem örökítették meg azokat méltó módon: „a’ Régi Pogányoknak tselekedetei olly’ szélessen el-terjedtenek, hogy birodalmuknak és hírek’ neveknak határa nem egyébb a’ világ végénél; Őseinknek pedig minden ditsőségi [...] hamvokban fekszenek [...] A’ mi Magyar Eleink-is hasonló képpen ditsértetnének, ha Tétémenyek’ le-írása hasonló emberek kezébe adathatott volna.”¹⁷

A női főhős középpontba állítása, a viszonylag kevés kitérével megszakított szerelmi történet fő témaként kezelése, az *in medias res* kezdés a 17–18. századi európai regények általános jellemzői. Dugonicsnál ezek az elemek az első kéziratváltozattól kezdve szorosan összefonódnak a nemzeti történelmi témával. Etelka fokozatosan kibontakozó története valójában a múlt titkára épül, mely csak a regény végén tárul fel mindenki számára nyilvánvalóan, lehetővé téve a szerencsés befejezést. A kéziratok jól mutatják a téma folyamatos alakulását, amelyben a történelmi háttér egyre nagyobb szerepet kap. A jegyzetek sorát feltételezhetően akkor nyitotta meg az író, amikor a számára egyre fontosabbá váló történelmi háttér a fikción belül már túlterhelte volna a szöveget, míg a jegyzeteket kedvére bővíthette anélkül, hogy a fiktív történet arányait felborította vagy dinamikáját megtörte volna. A regény szerkezetének alakulását is nyomon követhetjük a kéziratok alapján. Az író művét egyre apróbb részekre tagolta, az alcímeket többször is átfogalmazta, hogy kiemelje a fontos történéseket, az ellentéteket, a párhuzamokat. A hármas tagolás – könyv, szakasz, rész – az első kiadástól kezdve következetes. A regény azonban nemcsak a szerkezeti tagolásnak köszönhetően bomlik apró részekre, rövid műfajnak tekinthető elemek töredékeit vegyíti; elkülöníthető benne az elbeszélés, a levél, a dialógus, a maximák, az anekdoták és a történetek, az álomlátás és az álomfejtés, a portré, a képleírás. A szövegek képét még tarkítják a jegyzetekben található történelmi kronológiák, forrásközlések, népi mondások. A töredékesség, a világ mozaikszerű megelevenítése, a különböző rövid műfajok vegyítése és beépítése a regénybe a műfaj 17–18. századi sa-

¹⁷ *Trója’ Veszedeleme*, Posen, Landerer, 1777. Idézet az *Első könyv* előszavából. Báróczi Sándor La Calprenède műve fordításaként 1774-ben megjelent *Kassándrája Elől járó beszéde*ben nagyon hasonlóan fogalmaz: „A Nemes Magyar Nemzet, elejétől fogva, diadalmas fegyverének inkább, mint nyelvének pallérozásában ’s ékesítésében tartotta ditsőségét; [...] még tsak tulajdon maga viselt dolgainak ’s nemes eredetének le írását-is, nagyobbára más Nemzetek szorgalmatosságának tulajdoníthatya.” *Ditső Nemzetemhez!* című előszavának érvelése is emlékeztet Dugonicséra: „Hanem tsak azt mondom, hogy ha a’ Görögök vitészségét, a’ Kurtzius és Plutárkus író tollai által, szeméink elibe terjeszti a’ régiség, a’ Magyarokét a’ napnyugoti el-rettent Nemzetek tészik halhatatlanná, és ha amazoknak Nagy Sándorjaik, ezeknek-is volt Atillájok. Ha ők Ajákosokkal, Uliissesekkel és Agamemnonokkal, Akhilesekkal és Léonidásokkal ditselkednek, miért hallgassunk mi az Árpádokról, Lajosokról, Hunyadiakról és Kenesiekről?” *Kassándra*, melyet frantziából fordított BÁRÓTZI Sándor magyar nemes testőrző, Pesten, Trattner, 1793, I.

játosságának fontos eleme. Az *Etelka* szerzője az európai regényen kívül ezeknek az eljárásoknak egy részét megtalálta az antik regényben, amelyet kiválóan ismert (1798-ban le is fordítja Héliodórosz regényét), az eposzban, amelyet latin és magyar nyelven egyaránt művelt, valamint a történetírásban, amely tevékenységének egyik fontos területét jelenti.

Dugonics azok közé az írók közé tartozik, akik a szöveget az olvasóig nagy gonddal kísérik. A két éven át tartó cenzúrázás alatt nemcsak a regény szövegét „símogatja” (ahogy az *Etelkának Kulcsa* című kéziratában erről vall),¹⁸ feltehetően ekkor önti formába a regény fogadtatását és olvasatát befolyásolni kívánó paraszövegeket is: a mottókat, a bevezetőt, a jegyzeteket, ahogy erről a kéziratok vallanak. Érdekes arra is felfigyelni, hogy Dugonics műveit az olvasó számára már külső megjelenésével is vonzóvá próbálja tenni. Nem sajnál anyagi áldozatot is hozni azért, hogy könyvei a szöveggel harmonizáló metszetekkel jelenhessenek meg. Ezt az igyekezetét valamennyi könyve közül legjobban az *Etelka* című regénye tükrözi. A címlap előtti metszeteket a kor legjobb magyar rézmetszője készítette. Tartalmuk tökéletesen harmonizál a regényével, és jól tükrözi az írónak azt az olvasóval szembeni elvárását is, hogy a mű háttérét adó történelmi korszakot saját jelenével kapcsolja össze.¹⁹

Dugonics, aki az olvasóközönség ízlését láthatóan jó érzékkel tudja kikémlelni, megragadja azt a pillanatot, amikor a változatos elemeket befogadni képes regényműfaj és az egyre nagyobb érdeklődést kiváltó nemzeti történelmi múlt találkozása és magyar nyelvű megszólaltatása sikert arathat. A Mindenes Gyűjteményben megjelent értékelés épp ezeket az elemeket emeli ki: az *Etelkát* az európai regény kiválóságainak alkotásaival hasonlítja össze (Richardson *Pamelája*, Wieland *Agathonja*, Haller és Dusch könyvei), méltatja eredetiségét a nemzeti múlt idézésének regényes megformálásában és érdemeit ezen a téren az idézett szerzőkhöz képest is kiemelkedőnek tartja.²⁰ Dugonics a témaválasztásnál figyelembe veszi a regény elméletíróinak azt a javaslatát, miszerint az eposz inkább a harcokat, míg a regény a szerelmet helyezi cselekménye középpontjába.²¹ A magyar történelem egyik legfontosabb és legdicsőségesebb korszakát választja, a honfoglalást. A század közepétől nagyszámú forrásanyag jelent meg erről a korról, de csak szűk közönség számára és idegen nyelven volt elérhető. Dugonics jól ismeri ezeket a

¹⁸ *Följegyzései*, 9. Az író az első kiadás olvasói és sajtóvisszhangját is ismerteti, amely azért is érdekes, mert az 1791-es és 1805-ös kiadás átdolgozásait befolyásolhatta.

¹⁹ Tischler Antal Dugonics *Etelkájához* készült illusztrációit a 18. század legkiválóbb magyar rézmetszetei közé sorolja PATAKY Dénes (*A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 10, 130, 231). A szöveg és az illusztráció közötti összhang ritka ebben a korban, Dugonics többi művére sem jellemző igazán. Az író a könyv belső illusztrációit is gondosan megtervezte: a könyv nyolc szakaszát a cselekmény egyik fontos helyszínét jelentő „Wilágos-vára” romjainak különböző irányból látható képe és alaprajza díszíti. A hajdani dicső múlt emlékének megőrzésében így a szöveg mellett az illusztrációk is szerepet vállalnak.

²⁰ „...alig lész az ilyen találmányos könyveknek bőségében egy is, melyben több magánosságok, kedves régiségek s hazabelieket illető és haszonnal gyönyörködtető dolgok találtassanak, mint *Etelkában*”. *I. m.*, 1789, I, 129–132.

²¹ Az elmélet Pierre-Daniel HUET *Traité sur l'origine des romans* (1670) című írása nyomán terjedt el (*Lettre-traité de P.-D. HUET sur l'origine des romans*, éd. Fabienne GÉGOU, Paris, Nizet, 1971, 47–48).

gyakran egymásnak ellentmondó forrásokat és kiadványokat, amelyek közül az *Etelka*-ban Anonymus, Bölcs Leó és Bátorbanszületett Konstantin hatása talán a legfontosabb, bár a mű jegyzeteiben mintegy százötven szerzőre hivatkozik. A szövegek egy része minden bizonnyal a keze ügyében volt, közülük sokat idéz és igen sok forrásanyagot közöl magyar fordításban a jegyzetekben. Az *Etelka* három rendelkezésünkre álló kéziratvariánsa (közöttük a cenzúrázott példány) közül egyik sem tartalmaz jegyzeteket. Erre alapozzuk azt a (már említett) feltételezést, miszerint az író először megpróbált volna egy szövegen belül maradni, azaz egy történeti háttérű, a kortársak számára szórakoztató és leckét is adó olvasmányt létrehozni, és a konkrétabb forrásokra való hivatkozások csak az írás folyamata során kapcsolódtak a fokozatosan gazdagodó fikcióhoz és kerültek az egyre szaporodó jegyzetek közé.²² Dugonics a három kiadás során is újra és újra átírta a szöveget. A kéziratok és a nyomtatott szövegek összevetése lehetőséget ad annak rekonstruálására, hogyan keletkeztek a jegyzetek. Az író gyakran betold vagy megváltoztat egy szót a kézirathoz képest, hogy jegyzetét beszűrhesse. Így tesz például a *Kunok* (a kéziratokban *Pannonok*), a *Leventa* (a kéziratokban *Herczeg*), a *Szünnaplás* (a kéziratokban *inneplés*), a *Lovanczaink* (a kéziratokban *Magyarok*) címet viselő jegyzetek esetében. Az is előfordul, hogy egész mondatot told be a regénybe, hogy például Bölcs Leó *Tacticájából* a magyarok hadi mesterségéről idézhessen hosszabb szövegrészt jegyzetében.²³

A regény megalkotásáról és Dugonics írásmódjáról elég hiányos ismereteink vannak. Megemlíti ihletőit, hivatkozásai, könyvtára alapján következtethetünk olvasmányaira, ismerjük a korábban általa művelt műfajokat, amelyekből az írás során meríthetett. A regény első változatát rövid idő alatt írta meg, de az írásra nagy gonddal készült fel.²⁴ Ezt mutatja például a regény helyszíneinek kiválasztása. Buda egyfajta nemzeti szimbólum, Szeged szülővárosa, Világos szülőhelyétől nem messze található vár, amelyet 1784-ben romboltak le: a pusztulóban levő, megörzendő történeti emlékek példája. Budán tanár, jól ismeri a várost, történelmi emlékeit, a hozzájuk fűződő legendákat, de a regénynek ez a fontos színhelye felidézi, a felvilágosodás regényeihez hasonlóan, a „bűnös” nagyvárost is (perek, intrikák, börtön, kivégzés). A második helyszínnel kapcsolatban a regényíró felhasználja helytörténeti kutatásait, valamint a város lakosságának származásával, foglalkozásával és a környék természeti adottságaival kapcsolatos ismereteit.²⁵ Világost

²² Az 1788-as és az 1791-es kiadás között legjelentősebb az a változás, hogy 87-ről 118-ra emelkedik a jegyzetek száma. Az utolsó kiadásban Dugonics inkább csak kiegészíti, javítja a meglévő jegyzeteket. Különösen a történeti jellegű jegyzetek száma és terjedelme nő.

²³ Az 1788-as kiadás 15., az 1791-es 20. sz. jegyzete.

²⁴ „Etelka nevezetű könyvem 1786-dik esztendőben kezdettem, és két hónapok alatt szerencsésen el is végzettem. De a következő két esztendő alatt, még nyomtatás alá adtam, símogattam.” *Följegyzései*, 9. Az 1786-os kézirat egymást követő kötetének címlapján található, más tintával bejegyzett, kivételes szabályosságot mutató dátumok (február 1., február 15., március 1., március 15.) utólagos datálásra engednek következtetni (OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 42, I–IV. köt.).

²⁵ Így például a Dömötör-templom reliefje ihleti az *Etelka* báránkjával kapcsolatos epizódokat, igen részletesen írja le a Szeged környéki tavak halfajtaíit. Helytörténeti kutatásainak kézírata: Andreas DUGONICS,

ismeri az író legkevésbé, a regény megírását megelőzően el is látogat a helyszínre, a romokat azonban csak a bevezető és az illusztrációk idézik fel.²⁶ Világosvár a fejedelem pihenőpalotája, a fiatal és szép lány iránti vonzalma (akinek ajándékba adja), a szabályos (francia) park, az itt szervezett ünnepi lakoma egyfajta „Sans-souci”-vá alakítják a regény megírásakor már romokban heverő várat.

A különböző elemek kimunkálása között meg kell említeni a regény nyelvének kérdését is. Az író fontosnak tartja, hogy a régi történetben a hősök ne „francia módra kényessen” beszéljenek. Dugonics a régi–népi analógiát alkalmazza, amikor a régi idők felélesztéséhez a nyelvi hagyományt leginkább őrző szólásokra építi művét. A regény hétköznapi eseményeket középpontba állító műfaját alkalmazva is mintha feljogosítva érezné magát a népnyelvnek az irodalomba való beemelésére. A regény nyelvének tudatos alakításáról tanúskodnak a kéziratok, a kiadások és Dugonics vallomásai. Felelevenít archaikus igealakokat (félmúlt idő), a középkori életmód idézésére új szavakat alkot (sátorosság, lovanczok), és egyre több népi mondást illeszt művébe. A regény nyelvének megformálásával a magyar nyelvvel kapcsolatos korabeli vitákban is állást foglalhatott.²⁷ Ezen a területen érte a legtöbb bírálat, már a kortársak részéről.

Az Árpád-mítosz is fokozatosan formálódik a regényben. Nem sokkal a mű megszületése előtti évekhez, Pray György és Katona István működéséhez kapcsolják azt a fordulatot, melynek során Álmos helyett Árpád lett „a magyar történelem (újra)kezdő alakjává”.²⁸ A magyarok bejövételéről és a honfoglalásról folyó viták azonban még a regény megírása és átdolgozásai idején is rendkívül hevesek voltak. Az *Etelka* különböző kiadásai során a jegyzetekben található történeti kronológiák pontosításaiból következtetni lehet ezekre a vitákra. Az 1791-es kiadásban kerül először a szövegbe az a jegyzet, ahol a hármashonfoglalás elméletét a szerző részletesen leírja és megemlíti a hét vezért. Ennél is érdekesebb, hogy az 1786–87-es kéziratokban Dugonics mindig vezér ranggal jelöli meg Árpádot, akinek kapitányok és hadnagyok vannak alárendelve, míg 1788-tól, az első kiadástól kezdve Árpád „a’ Magyarok fejedelme” lesz. Ez a szövegváltoztatás nem pusztán a rang fordításából eredő eltérés. Érdeemes összehasonlítani a regény első

Connotationes nondum in ordinem redactae libera et regia urbe Szegedino, Tirmau, 1775. A kézirat kiadása: LUGOSI Döme, *Dugonics András Szegedi monográfiája*, Szeged, 1929.

²⁶ „Mert midőn én Urunknak 1787-dik [sic!] esztendejében *Etelka*-nevezetű könyvemnek írásához fogni akartam; szükségesnek tartottam, hogy *Világos-Várat* és annak egész környékét meg-látogassam: mivel ezen könyvemnek nagy darabja ezekre a’ tájakra szabódott.” DUGONICS András, *Radnai történetek*, Szeged, 1810, 126. (Lehetséges, hogy az évszámot említi helyesen és csak a kommentár pontatlan?)

²⁷ SZATHMÁRI István szerint Dugonics ilyen módon is reagálni kívánt Schedius Lajosnak arra az álláspontjára, hogy a magyar nyelv „incapax culturae” (*Dugonics András nyelvről és stílusáról*, Magyar Nyelv, 1968, 257–259). BENKŐ Loránd a „tudatos”, „mesterséges” „nyelvi provincializmus” prototípusát látja a műben és kiemeli az írásmód „kísérletező” jellegét (*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 313, 390, 401, 462). Lásd még SIMAI Ödön, *Dugonics András mint nyelvújító*, Bp., 1904; BARTHA György, *Szeged Dugonics munkáiban*, Szeged, 1905; ZSIGMOND Ferenc, *Dugonics stílusa*, Debrecen, 1936.

²⁸ SZABADOS György, *A krónikától a gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ItK, 1998, 632. Dugonics a két említett történetíróra is hivatkozik a jegyzetekben, bár a bevezetőben a nemzet ébresztőiként Kollár és Schwandtner nevét említi.

mondátát a kéziratokban és a kiadásokban. A változtatások tanúsítják a mítoszeremtés vágyát: „Megerősítette már akkor Árpád(-vezér) a’ Magyarok hatalmát Országunkban, midőn a’ meg-hódolt tartományoknak részeit (minden jutalom nélkül) el-osztotta vitéz katonái között.” „Meg-erősítette már akkor ÁRPÁD, a’ Magyarok’ Fejedelme, dicső Országunkban hatalmát, midőn a meg-hódolt Tartományoknak részeit vitéz Katonái között fel-osztotta.”²⁹

A regény első és második kiadásával egy időben egyébként a képzőművészetben is fontos szerepet játszott a honfoglalás témája. Ezt azért is érdekes megemlíteni, mert az *Etelka* illusztrációi a múltidéző „emlékmű-tradíciónak” is részét képezik.³⁰

Dugonics regényével állást foglalt egy másik tudományos vitában is, amely a magyar nyelv történetéről zajlott a honfoglalásról folytatott vitákkal egy időben. A magyar–finn rokonságot a számos nyelvi utaláson túlmenően – amelyek nagyrészt a jegyzetekben találhatóak – jól példázza a történet egésze és befejezése, melynek során Etelka, Árpád gyermeke és Etele, karjeli királyfi házassága létrejöhet. A Dugonics-*Analecták* gazdag gyűjteményt tartalmaznak mind a magyar történelem *Etelkában* megjelenített korszakáról, mind a magyar nyelv északi rokonairól.³¹

Az őshaza, a nyelvrokonság és a honfoglalás összekapcsolásának jelentőségét Szauder József fogalmazza meg igen meggyőzően: „...Dugonics látta át, zseniálisan, miféle nemzeti köztudat kialakítására nyílik lehetőség azzal, ha Árpádot az őshazával és egy távoli, de a szűkös kis magyarságot mégiscsak szélesítő rokonsággal hozza szoros, lehetőleg hatásos, regényes kapcsolatba. Ne higgyük, hogy a tényeknek ez az összekapcsolása egyszerű, könnyű művelet lett volna...”³²

Az *Etelkát* már első olvasói irányregénynek tartották, Dugonics maga is ezt az olvasatot javasolta előszavában és az *Etelkának Kulcsában* is. A régi magyar hagyományok és kultúra felélesztését, őrzését fogalmazza meg feladatként „honnyai” számára és Fénelon XIV. Lajosnak intézett leckéjéhez hasonló allegorikus tanítást rejt el a cselekményben, amelyet az uralkodónak szán.³³ Az *Etelka* II. József politikájára vonatkozó bírálatának legfontosabb elemei az uralkodás önkényességével függenek össze: a szabadságot korlátozza, a törvényeket egyoldalúan megváltoztatja. Külön fájó pont Magyarországon a

²⁹ Zárójelbe tettük azokat a szövegrészeket, amelyek változtak a kéziratokban. Az 1791-es kiadásba került kronológiában a 891-es évhez fűzi Árpád fejedelemmé válását: „Látván, hogy a’ hét vezéreknek egytől-nem függések igen káros lenne: magát FEJEDELEMMÉ tétette” (1. sz. jegyzet). A három kiadásban csupán annyi eltérést találunk, hogy az 1805-ös kiadásban zárójelbe kerülnek „a Magyarok Fejedelme” szavak.

³⁰ Az első kötet címlap-illusztrációjának erre az összefüggésre PAPP Júlia hívta fel figyelmemet. Lásd tanulmányát: *Sajtóhírek a 18. század végi hazai monarchikus „emlékművekről”*, Művészettörténeti Értesítő, 2000/1–2, 125–131. Vö. *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon: Vezető a Magyar Nemzeti Galéria kiállításához*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, főleg 63–72, 491–493, 520–526.

³¹ A magyar–lapp rokonságot bizonyító Sajnovics-mű is megvan Dugonics könyvtárában: Joannis SAJNOVICVS *Demonstratio: Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (ed. 2.), Tyrnaviae, 1770. Lásd GYURIS György, *Dugonics könyvtára*, Szeged, 1972, 33.

³² SZAUDER, i. m., 629.

³³ Fénelon *Télémaque*-ja Dugonics kedves olvasmánya Barclay *Argenise* mellett. PRÓNAI, i. m., 114.

német nyelv erőszakolása a magyar helyett, az idegenek favorizálása, a hagyományos nemesség helyett érdemtelenebb közrendűek pozícióba juttatása. A piarista pap ezen kívül fájjalja az egyház elleni támadást is. A regény politikai leckéje az író szerint olyan módon olvasható áttételesen, hogy a hősnőt érő csapások közül legsúlyosabbak az apjától kapott sebek, akiről kiderül, hogy mostoha, ahogy II. József politikájában is azt bírálja Dugonics, hogy nem volt „valóságos Királya és szerető Attya az Országnek”. Az *Etelka* kulcsregény-jellege Róka alakjának megformálásában látható a legnyilvánvalóbban, aki az egyébként jó, de befolyásolható fejedelem rossz tanácsadója, és akit Dugonics, vallo-mása szerint, két kortárs történeti alakból gyúrt egybe. Műve igazi jelentőségét azonban nem a konkrét bírálatban, sokkal inkább a kor problémáinak megfogalmazásában látja, az ország egészének szóló leckében. A nemzetet Dugonics a nemességgel azonosítja. Megjelennek ugyan egyszerű polgárok is a regényben, de épp az a kapcsolatteremtés sikerül legkevésbé az írónak, hogy a korabeli polgári életformát Árpád korával összeegyeztesse. A jobbágyok társadalmi helyzetét történetileg a nemtelen cselekvéshez köti (az 1791-es kiadás 106. jegyzete). Dugonics aggodalmai elsősorban a nemesség helyzetére és erkölcsi modelljére vonatkoznak.

A regény bevezetőjéről szólva már említettük, hogy Dugonics a fikciót különösen alkalmasnak vélte a múlt felidezésére, az építészeti emlékekben, a nyelvben, a ruhákban, a törvényekben, a gyermekjátékokban stb. megőrződött hagyomány átörökítésére.³⁴ A kiválasztott történelmi pillanat kivételes, mert felidézi a magyar nép hajdani dicsőségét, amelyre büszkének kell lennie. A regény cselekménye ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy megragadja a múltban azokat az elemeket, amelyek utalnak a jelen számára is aktuális életmódbeli változások szükségességére. A regény fő motívumai a kereszténység elterjedésével is össze vannak kötve, és tükrözik azokat a változásokat, amelyek egy nép erkölcsének szelidülésével járnak együtt. A szerelmi téma az egész művet átfonja, de kizárólagossá sehol nem válik ebben a szándékosan ideologikus műben. A dicső múlt idézése a regényhősök visszaemlékezéseire és a jegyzetekre marad, a regény fontos kérdése ugyanakkor az, hogy vajon a béke kora szükségszerűen a hanyatlás kora-e egyben? Ellágyulást hoz? Mit tegyen a nemzet, hogy értékeit megőrizze a béke idején? Mihez kezdenek a hős harcosok az új világban, képesek-e alkalmazkodni ahhoz? Ezek a kérdések a kor jellegzetes problémái közé tartoznak. A dekadenciától való félelem gondolata, a törvények változtatásából következő bizonytalanság, az esetleges anarchia a felvilágosodás legtöbb írójának művében hangot kap, ez például Montesquieu *Perzsa leveleinek* és római történelmének (saját korához intézett) leckéje. A századvég magyar íróinál és költőinél is megjelenik ez az aggodalom, példaként Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz*

³⁴ A kéziratokban először csak a nyelv fontosságát említi, utólag toldja be az öltözékek és csak az 1791-es kiadásban a törvények megőrzésének jelentőségét (az 1805-ös kiadáshoz még hozzáfűzi a hagyományos hit kizárólagosságát). Lásd *Etelka*, Quart. Hung. 169. sz. kézirat 18v lapszéli betoldása (az egész kéziratban szinte semmi más javítást nem találunk) és 1805-ös kiadás I, 73–74.

című 1796 és 1810 között írt versét idézhetjük.³⁵ Árpád alakja is ellentmondásos a regényben. A nagy politikai tudással, „felvilágosult” uralkodói koncepcióival („Élet és Szabadság” egyet jelent a magyaroknak, a törvény éppoly fontos „oszlopa” a nemzetnek, mint a fegyver) rendelkező fejedelem az általa megteremtett békés időszakban mintha elfordulna az ősi hagyományoktól és ellágyulna. Zoltán bizonytalan és meggondolatlan politikai intézkedései is a régi törvények megváltoztatásával összefüggő félelmet tükrözik (II. József politikáját az ő cselekedetein keresztül is bírálja az író). A honfoglalás utáni korban a 18. század társadalmi problémái is megjelennek. Gyula jellegzetes példája a családon belüli önkényes „hatalomnak”. Hiányzik a családmodell: nincs anya, aki az apa zsarnokoskodását ellensúlyozná. Az apa–gyermek-viszony (mint láttuk) a politikai függés leképezése. Tekinthetnénk ezt egyszerűen generációs problémának. A megváltozott világban azonban a fiatal férfiak sem találják helyüket: Zoltán, Etele, Zalánfi szenvedélyesek, meggondolatlanok, az érzelmek és a hagyományosabb férfierények harca jellemzi alakjukat. Úgy tűnik, csak a visszavonult, vallásos életmód adja meg az író szerint a lélek nyugalalmát (erre példa a regényben Jelek története), a Magyarok Istenébe vetett hit szükséges az erkölcsi biztonsághoz.³⁶ A vad és a civilizált környezet igen ritkán előforduló megjelenítése is ezt az ellentmondást tükrözi: az idős Árpád ugyan királyhoz illő, geometrikusan rendezett kertet építtet, de jobban érzi magát a „sűrű árnyékok” „irtózásra-termett szentséges homályokban”.³⁷

A regény ugyanakkor két pozitív nőalakot is bemutat, mintha az ösztöneikre építő, érzelmeik által irányított nők biztosabb erkölcsi értéket képviselnének a megváltozott világban. Etelka teljességgel kitalált alak, Gyula vezér lánya (királyi eredete csak a mű végén derül ki és lesz fontos), akit az író hétköznapi cselekvésekkel jellemez: öccsével évdődik, öltözködésével és a lakással foglalkozik, álmait meséli, virágokat gondoz. Rajta keresztül idéz Dugonics bizonyos hagyományokat: magyar ruha, zene, gyermekjátékok. Alapvető tulajdonságai: az apja iránti szeretet és engedelmesség, az ösztönös cselekvés, a vallásosság, az önzetlen jóság. A templomszentelésre a véletlen (sorshúzás) alapján választják ki. Az ő szájából hangzik el először a Magyarok Istene elnevezés is. A vallási áhítat felfokozódása különös módon egybeesik nála a szerelem fellobbanásával (Héliodórosztól ihletett jelenet). A szenvedély hatása alatt érzelmi élete átalakul: mély hite ellené-

³⁵ „Romlásnak indult hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fájul?” „Elődeidnek bajnoki köntösét / S nyelvét megútván, rüt idegent cserélt, / A nemzet örlelkét tapodja, / Gyermeki báb puha szíve tárgya.” BERZSENYI Dániel *Művei*, KIS János *Emlékezései*, Bp., 1985, 109–111.

³⁶ A Magyarok Istenével kapcsolatban izgalmas SZÖRÉNYI László forrásfeldolgozásra épülő gondolatmenete, mely szerint a honfoglaló magyarok népe végső soron a Konfucius-féle egyistenhitet fogadja el (*Nyelvtörténet, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, ItK, 1997, 23–24).

³⁷ „A’ Fejedelemlnek szép sátora mellett, egy gyönyörű Kertet építtetének a’ szorgalmatos Művesek. A’ Világnak Régiségével vetekedő nagy Fákát úgy irtatta-ki Árpád az egyenes Útnakn folyásaira: hogy; ki a’ Kertnek közepében meg-állott; onnatt, valamint a’ Kereknek közepébül, nem különben látszattatának az Ösvények eredni: mint ama’ Csillagoknak székeiből a Súgarok’ nyilait lövellődni láttyuk.” DUGONICS András, *Etelka*, Posonyban és Pesten, 1791, I, 27. (A továbbiakban a szövegben zárójelbe tett kötet- és oldalszámmal erre a kiadásra hivatkozunk. A jegyzetekben említett referencia, illetve a műből idézett jegyzetszám is erre a kiadásra vonatkozik.)

re vidámból búskomor és változó kedélyű lesz, erősből törekennyé, sebezhetővé válik, a pirosposztság, határozott lány könnyen elájul, többször a megőrüléstől féltik. Etelka erkölcsi és intellektuális téren múlja felül férfi partnereit, a másik pozitív nőalak, Hanzár (ösztoeinek köszönhetően) még a politikában is bölcsőbbnek bizonyul náluk. Vele fogalmaztatja meg Dugonics a királynak szóló egyik legerőteljesebb politikai leckét, amikor az önkényes uralkodás valamint a törvényhozó- és a végrehajtó hatalom összefonódásának veszélyeire figyelmezteti férjét.³⁸

A viselkedési modellek hiánya és ellentmondásossága a regény boldogságfilozófiájával is összefügg. Dugonics pesszimista felfogása bizonyos hasonlóságokat mutat a felvilágosodásnak azzal a koncepciójával, amely a boldogság törekénységét hangsúlyozza. A boldogság nem valósulhat meg a véletlen (végzet) által irányított világban, veszélyeztetik a heves indulatok, de érzelmesség nélkül sem születhet meg, a folytonos nyugalom pedig véget vet létezésének.³⁹ Hogy ez a koncepció mennyire nem idegen Dugonictól, az is jól mutatja, hogy a felvilágosodás boldogságfilozófiáját ilyen módon megfogalmazó voltaire-i regényt, a *Zadigot* magyar történeté alakítja. Dugonics regényeiben azonban a világot a gondviselés irányítja és a keresztényi megnyugvás gondolatával kapcsolódik össze a felvilágosodás boldogságképe. A párválasztás Etelka szerint Isten adománya, amelyet a „gondos Természetnek törvénye meg-erősített,” Etele a boldogság áhításakor a „Szeretetnek Istenére” hivatkozik (II, 363, 328).

Külön kell beszélnünk az *Etelka* jegyzeteinek sajátosságairól és funkciójáról. A 17–18. századi regényekben a jegyzetek egyáltalán nem ritkák, és leggyakoribb az előfordulásuk a történeti témájú regényekben. A jegyzetek gyakorlata az európai regényben a történet hitelességének kérdésével, a megváltozott író–olvasó-kapcsolattal függ össze és kapcsolatba hozható a történetírás és a regény kölcsönös hatásával is. A jegyzet a felvilágosodásnak azon rövid műfajai közé tartozik, amely a szöveg nyitottságát biztosítja és számtalan kiegészítési lehetőséget, gondolati kapcsolatok egész rendszerét villantja fel, úgy is fogalmazhatunk, hogy a szöveg második rétegét képezi. Bizonyíthatja az író műveltségét, a történeti háttér dokumentálására szolgál, a tudásra szomjas olvasónak ad kiegészítő ismereteket. A regényhez kapcsolt jegyzetek ugyanakkor megkívánják az olvasótól, hogy váltogassa az olvasás módszerét. Míg a fikció azt várja el tőle, hogy élje bele magát a hősök sorsába, próbáljon meg azonosulni velük, a jegyzet újra és újra figyelmezteti a szöveg költött jellegére és az író jelenlétére. Arra serkenti, hogy szakadjon el, távolodjon el a kitalált történettől, és gondolkodjon el rajta, gondolja végig az egyes szövegrészek célzásait és utalásait. Azt az illúziót kelti benne, hogy az író partnernek tekinti, aktív részvételére számít, szabadságot ad neki a szöveg értelmezésére, amelynek jelentése, aktualizálása és felhasználása nagy mértékben függ tőle. Érdekes megemlíteni itt annak az olvasónak a levelét, aki a regény elolvasását követően a jegyzeteket kiegészítő ismereteket

³⁸ „...csudálatos dolognak láttszik, hogy annak, a¹-ki törvényt szab, hatalma-is légyen a¹ meg-büntetésre, minden törvény kívül...” *Uo.*, II, 97.

³⁹ A témáról lásd: Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises du XVIII^e siècle*, Paris, Colin, 1960; és tanulmányunkat: „Az ember kétszer születik...”: A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben, ItK, 2000, 110–115.

reket kért Dugonicstól Karjellal és Árpád törvényeivel kapcsolatban. A szerző azonnal válaszolt neki, megköszönve kérdését és hozzáfűzve, hogy a magyarázatokat a következő kiadáshoz is hozzátesszi, „mivel az Urnak kívánságokat látom.” A válaszlevél szövege előképe az 1791-es kiadás 55. jegyzetének.⁴⁰ A jegyzetnek a dokumentumjelleg mellett abban is fontos szerepe lehet, hogy két (térben vagy időben távoli) civilizáció között hidat képezzen, és arra készítse az olvasót, hogy keressen a szövegben rejtett jelentést. Így a jegyzetek a regény didaktikus célját is szolgálják.⁴¹

Honnyaim! című bevezetőjében a regényíró különbséget tesz a fikcióban és a jegyzetekben alkalmazott módszerei és céljai között. A regényben a hősnő megalkotására koncentrálnál, célja itt a gyönyörködtetés és a követhető példa adása, a női olvasók ízlésének formálása. A jegyzetknél a nemzeti múltrol szóló hiteles ismeretek közzétételét hangsúlyozza, módszere itt a kompiláció.

A jegyzetek funkciójának működését legalább annyira bizonyítja a korabeli kitörő olvasói siker, a nagyszámú olvasói levél, mint az, hogy a kritikusok már a 19. században olvashatatlanak tartották a művet. A regény szövegegyüttesében nagy helyet elfoglaló jegyzetanyag a megírás aktusának idejéhez láncolja a művet, mivel célja a fikció és a valóság közötti szükségszerű és közvetlen kapcsolat hangsúlyozása.

Az *Etelkában*, amely Dugonics valamennyi regénye közül leginkább kulcsregénynek tekinthető, az író kipróbálta a fiktív műhöz fűzött jegyzetek legkülönbözőbb lehetőségeit. Különösen nagy számban fordulnak elő és érdekes szerepet kapnak a történeti jellegű jegyzetek. A történeti jegyzetek három kor felidézésére és összekapcsolására hivatottak. A regény cselekményének idejéül szolgáló honfoglalás utáni korról körülbelül ugyanannyi jegyzet foglalkozik, mint azzal az időszakkal, amelyet a jegyzetek írója ennek előzményének tekint, Attila korától kezdve. Egy részük az író jelenére vonatkozó utalásokat tartalmaz: II. József intézkedéseit, az író életének eseményeit, a korabeli szokásokat, a helytörténeti érdekességeket idézi fel. A jegyzetek ugyanakkor kiemelik a szöveg bizonyos vezérmotívumait: felfedezni a magyar történelemben azokat az erkölcsi értékeket, amelyek a nép fennmaradását biztosították, és pellengérré állítani a bűnöket, a hibákat, a káros gondolkodást; nyilvánvalóvá tenni a keresztény hit és a vallási tolerancia fontosságát; rámutatni az önkényes uralkodás veszélyeire és tudatosítani, hogy az uralkodó és alattvalói kölcsönösen függenek egymástól.

Lehel kürtjének példáját azért érdemes megemlíteni, mert leírása párhuzamosan megjelenik a fikcióban és a jegyzetekben. A regényben megjelenített kornak ez a legismertebb tárgyi emléke, amely a 18. században megtekinthető volt. A regényben kétszer is szerepel a kürt. Először Árpád temetésén, amikor Lehel „halottas nótát” játszik rajta. Dugonics ide kapcsolja azt a jegyzetét, amelyben 1789. augusztus 29-i jászberényi útján

⁴⁰ Jármay Pál levelének részlete: DUGONICS *Följegyzései*, 40. Dugonics válaszlevelét TÓTH Endre közli: *Hölgyfutár* (Pest), 1854, 249. sz., 1007.

⁴¹ A 18. század első felében a francia regényben gyakori eljárásról írt érdekes elemzés: Régine JOMAND-BAUDRY, *Notes auctoriales dans la fiction orientale = Le roman des années trente: Génération de Prévost et de Marivaux*, Saint-Étienne, 1998, 131–143. A korabeli német regények közül például Wieland *Agathon*-jában találunk számos jegyzetet (a műre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmemet).

szerzett személyes élményét és ismereteit adja elő (68. jegyzet). A jegyzet végén utal arra, hogy a témára még visszatér. Erre ad alkalmat Etelka budai utazása, amelyre Lehel kíséretében indul. A szomorú lány felvidítése és a hosszú út érdekesebbé tétele az apropó a kürt ekphraszisz-szerű leírására. A leírás tükör-jellegű: a fikcióban a kürtön levő díszítés lényeges elemeinek rövid felvillantását találjuk, míg a hat jegyzetben a kürtöt ékesítő jelenetek részletes leírása olvasható, melynek forrása a jegyzetben is idézett Molnár Ferenc latin nyelvű munkája.⁴² A regényben a leírás a kürtöt szemlélők megfigyelését követi. A kürt tulajdonosa mutatja meg a becses tárgyra vésett képeket a fiatal leánynak. A narrátor itt nem törekszik teljességre: „Nem csak ezeket; hanem más egyebeket-is mutogatott Lehel a’ kürtön.” Arra is csak utal, mit jelentenek a képek: „És mi értelmei lennének a’ képzeleteknek, hosszszassan el-beszéllette az úton.” (II, 176–177.) A jegyzetek teljességre törekszenek, részleteiben is pontos, „tudós” leírást adnak a tárgyról. A megkettőzött leírás véleményünk szerint arra is bizonyíték, hogy Dugonics számára a jegyzetek egyik alapvető funkciója a korra vonatkozó – saját tapasztalatai és olvasmányai alapján szerzett – ismeretek, valamint a rendelkezésére álló dokumentumok közlése és magyar nyelvű előadása.

Az *Etelka* szerteágazó jegyzetei valamilyen módon mindig kapcsolódnak a regényhez. A szófejtések, a szómagyarázatok esetében a legkevésbé sikeres ennek a kapcsolatnak a megteremtése és gyakran előfordul, hogy a közlési vágy, a didaktikus cél vagy éppen valamiféle játékosság diadalmaskodik a regény racionálisan kialakított koncepcióján. Előfordul az is, hogy a korábbi kiadás jegyzete az 1805-ös kiadásban a főszövegbe kerül.⁴³

A regény műfaja szempontjából érdekes megemlítenünk, hogy noha Dugonics az egyes szám harmadik személyű írásmódot választja, előfordul, hogy narrátora a maga elé képzelt olvasóval dialógust folytat. Felszólítja, hogy a történetből saját maga vonja le a következtetést: „Nem-is fogok ítéletet tenni [...] A’ körülállások világossan kiadgyák, kit tarthatunk emberséges embernek...” (II, 319.) Mindentudásáról biztosítja, amikor például egy hős történetének rövid összefoglalása után ígéri, hogy erkölcséről majd később szól.⁴⁴ Az is előfordul ugyanakkor, hogy úgy tesz, mintha valóságos történetet adna elő, amelynek ő csak a lejegyzője: „...úgy fogom elő-adni a dolgot, a’-mint meg-történt” (II, 319). Ezek a kiszólások azonban ritkák, az író az olvasóval való kapcsolatot inkább a paraszövegekre bizza.

Dugonics az *Etelka* sikerét követően szinte minden művében visszatér erre a regényére, amelyet életműve központi részévé tesz. A regény műfajáról érdekesen vallanak ezek

⁴² 98–103. jegyzet. Dugonics a latin nyelvű leírást fordította le, kéziratai között hat részre osztva megtaláljuk a szöveget, amely hat, egymást követő jegyzet forrását adta. A leírás magyar változata egyébként az *Etelka* első kiadásával egy időben, 1788-ban jelent meg (lásd Kiss Etele, *Lehel kürtje = Történelem – kép, i. m.*, 520–526).

⁴³ Jó példa erre a Kistelek elnevezéséről írt 45. sz. jegyzet.

⁴⁴ „Majd ki-tudódik az-után...” „Ennek Vitézségét, és azon csatáját, mellyel Erdélyt Magyar-orosz-országgal össze-forrasztotta; mostanában fogom elő-adni; de rövideden: ne-talán-tán hamarébb meg-esettnek lenni talál-tassék a’ dolog, mint elő-beszéllenek. Magyar erkölcséről annak idejében fogok emlékezni.” (I, 168; II, 123.)

a szövegek. Az *Arany pereczek* bevezetőjében az *Etelka* sikeréről és a második kiadásról számol be. Hangsúlyozza a két mű hasonlóságát a nemzeti történelemből választott téma vonatkozásában, és nem felejt el az *Etelka* által elnevezett „Magyarok Istenére” sem hivatkozni. A különbséget a kiválasztott olvasók tekintetében, a köznapibb témaválasztásban és a speciális helyszínben (Erdély) látja. Az illusztrációk, a felosztás, a történeti téma, az uralkodó meggondolatlan viselkedése az előző mű sajátosságainak folytatására utal ugyan, de a történeti háttér szegényessége, az írásmód elcsúszása a színdarab irányába a regény korábbi felfogásától való eltávolodására figyelmeztetnek. A regény főhőse itt is nő (férfinak öltözve ugyan), de a szerelem mellékes témává válik. Jelentős az eltérés a fikció és a jegyzetek kapcsolata szempontjából is. Csak egy jegyzet foglalkozik a regény történeti háttérével, míg a többiek az erdélyi magyarok öltözetét, táncait, szokásait írják le egy kiadatlan forrás alapján. Arra is érdemes felfigyelni, hogy míg az *Etelka* dialógusai az írás módjában is a regény hagyományához kapcsolódnak, az *Arany pereczektől* kezdve Dugonics regényei olyan színdarabra emlékeztetnek, ahol a narrátor jelentős szerepet kap. *A gyapjas vitézek* (1794) című, antik tárgyú regényét is összekapcsolja az *Etelkával*: „Valamint Etelkám az azon okból írtam, hogy Árpádnak idejét, melly’ a’ Magyar Irásznál igen nagy homályban fekszik, meg-világosítsam: szinte azt cselekedtem e’ jelen-lévő munkámban.” A bevezető párhuzamot létesít a két mű között az olvasóközönség („Hazám’ fiai!”), a regény célja (a magyar nyelv „csinosítása” és az olvasók gyönyörködtetése) és témája (történeti téma, szkíta–magyar párhuzam) vonatkozásában.⁴⁵

1798-ban megjelent *A szerecsenek* című regényfordításával Héliodórosz *Aithiopicáját* ültette át magyar nyelvre. Saját művei és az antik regény között úgy vont párhuzamot az előszóban, hogy a regény műfajáról is összefoglalta véleményét. Valamennyi megjegyzése háttérben az olvasók gyönyörűségét („kedved’ legeltetésére méltó”) szem előtt tartó írói szándékot találjuk. Dugonics a műfaj alapvető meghatározójának tartja a prózában történő megfogalmazást. A „költeményes történet” ideális sajátosságai: „szép-régi-érzékeny” és „illendő.” A fikció témájának tehát a régmúlt megörökítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie. Dugonics ezt az utolsó jellemzőt kiváltképp hangsúlyozza és – a felvilágosodás regényelmélet-íróira emlékeztetve – a fikció hasznát éppen abban jelöli meg, hogy az író úgy alakíthatja történetét, hogy az erény elnyerje jutalmát és a „romlott erkölcsűek” megbűnhődjenek.⁴⁶ Azért is ki kell emelnünk ezt a gondolatot, mert Dugonics fiktív művei kivétel nélkül a mitológiához vagy a történelemhez kapcsolódnak. Az

⁴⁵ „Kár volna pedig ezen régi történeteket, új világra nem hozni: mivel benne édes Eleink, ama’ régi Scitáknak nyomdokait láttuk. Sőt maga-is ama’ híres-neves Medea [...] Anyai részről, valóságos Scitai fajzat vala.”

⁴⁶ A felvilágosodás regényelmélet-írói ezzel kívánták a regény hasznosságát bizonyítani a történetírással szemben, így védelmezve a sokat támadott új műfajt. Egyik legismertebb megfogalmazása Lenglet-Dufresnoy *De l’usage des romans* (1734) című regényapológiájában található, aki szerint a történetírások tele vannak büntetlenül maradt botrányos és becstelen cselekedetekkel, míg a regény az erkölcsös történetek bemutatásával az ifjúság nevelésében egyértelmű leckével szolgál. (Az elméletíró, aki egy évvel később a történetírás apológiáját írja meg ellenkező érveléssel, nem ismeretlen Dugonics előtt, az *Etelka* jegyzeteiben idézi, könyvtárában is megvan egy műve.)

Etelkában bevált módon Héliodórosz-átdolgozásában az olvasó számára úgy próbálta meg a bonyolult történetet áttekinthetőbbé és tanulságosabbá tenni, hogy rövid fejezetekre osztotta, amelyeket címmel, alcímekkel látott el, a párbeszédese részeket dialogizált formában tüntette fel. A fordítás során az író megpróbálta kiemelni a hősnő szűziességét, bátorságát és állhatatosságát, és aláhúzni az olvasás valláserkölcsei hasznát, mivel az olvasó a jól megírt művekben megtalálja „Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát és fő-képpen atyai gond-viselését.”⁴⁷ A regény szerkezetére nézve az *in medias res* kezdést tartja kötelezőnek, amelynek kiváló példáját látja Héliodórosz regényében:⁴⁸ „nem lineáris történet mint a mesék, hanem (mint *Etelkában* és a Gyapjas vitézekben) közepén kezdődik az egész dolog; az-után tér-vissza a Történet elejére; vég-képpen mondgya az utolsó eseteknek rőndjét.”⁴⁹ Ezek a gondolattörédek jól mutatják Dugonics elképzelését arról a történeti témájú regényről, amelyet előszavaiban „régii történetnek”, „történetnek”, „históriának”, „hazai történetnek”, „Magyar Újságnak”, „költeményes esetnek” nevez.

Jólánka (1803–1804) című regénye kapcsolódik legszorosabban az *Etelkához*, már az alcím (*Etelkának leánya*) és a mottó is felhívja erre a figyelmet. Az előadott történetek a regényre és az időközben megjelent színdarabra épülnek. Dugonics koncepciója különösen torzul: önmagában egységes világot tételező regény helyett, amilyen az *Etelka*, itt egy trilógia harmadik részét hozza létre, és nem gondoskodik arról, hogy olvasói a regényen belül minden információt megkapjanak. Épp ellenkezőleg: azt kívánja tőlük, hogy olvassák el az előzménynek tekintett műveket. A jegyzetek egy részének a célja is az, hogy a *Jólánkát* egy családrégiény egyik köteteként láttassák. Dugonics meg sem kísérel, hogy legalább egy jegyzetben megadja azt a minimális ismeretet, amelyet ő maga is szükségesnek ítél ahhoz, hogy könyvét olvasója önálló műként megértse.⁵⁰ Dugonics az *Etelka* 1805-ös átdolgozásában is végrehajtott néhány apró változtatást, hogy a művek közötti kapcsolatot nyilvánvalóvá tegye: a *Jólánkában* említett szereplők nevét több ízben utólag befűzte korábban írt regényébe. Dugonics itt mintha cáfolná és feledné a regényről val-

⁴⁷ Dugonics mindenütt keresi regényeiben a lehetőséget, hogy a hittel, a lelki étellel kapcsolatos történeteket vagy elmékedéseket adjon elő, jó példa erre az *Etelkában* a Jeleknek, Árpád fiának remeteéletéről írt fejezet. Idézett gondolata nem a regényműfaj bírálóival vagy a cenzúrával szemben használt fordulat, ahogy a felvilágosodás regényelméleteiben ez gyakran előfordul, vagy például a korábban már idézett Huet írónk által is ismert regényapológiájában, aki a szentírást is beleveszi a regény előtörténetébe, de azt sem felejt el megemlíteni, hogy a műfaj első kiemelkedő alkotója, Héliodórosz, püspök volt (Pierre-Daniel HUET, *Traité sur l'origine des romans*, 65–68, 77).

⁴⁸ Feltehetően Huet regényelméletének késői követőjeként, aki úgy véli, hogy „közönséges” a lineáris időrend követése és hogy a regényírónak Homéroszhoz hasonlóan műve elején a történet közepébe kell vezetnie olvasóját. A francia szerző Héliodóroszról írt méltatása közismert volt az egész 18. században. *Uo.*, 76–78.

⁴⁹ Dugonics az eposzt tekinti mintának nemcsak a történet elmesélésének kezdetére, hanem befejezésére vonatkozóan is: az *Etelka Karjelben* bevezetőjében írja le, hogy Vergilius *Aeneis*ének befejezését tekintette modellnek az *Etelka* megírásakor.

⁵⁰ „Szükség-képpen tudósítom az Olvasót: hogy (minek-előtte *Jólánkának* olvasásához fogjon) olvassa-el elsőben *Etelkám*ról írott könyvnek mind a két darabját. Az-után ezt a most említett *Etelka Karjelben* nevezetű Történetet-is. Másként *Jólánkának* ezen esete homájos léssen, mivel ama két említett könyvvel öszve-vagyon fűzve.” (*Jólánka, Etelkának leánya*, Pozsonyban és Pesten, 1803, I, 121–122, 24. jegyzet.)

lott korábbi koncepcióját és más modellt állítana maga elé: a történeti háttér zavarossá válik, a tér kibővül, az utazás állandósul, alkalmi találkozások adnak lehetőséget hihetetlen és vadromantikus történetek előadására, öngyilkosságok, gyilkosságok változatos nemei, álruhának köszönhető tévedések sora, értelmetlen, mesébe illő megpróbáltatások teszik lehetővé a történet folytatását, hol a horror, hol a pikareszk, hol a gáláns regények hangnemében. A regényben vegyített elemek sem kapcsolódnak egymáshoz: elkülönül a narráció, a dialógus és a versek sora (az *Etelkába* beillesztett versek mindig a jegyzetek közé kerültek). A „regényfolyam” erőltetett létrehozásának félelmetes következményei vannak. A *Jólánkában* Etelka vélt öccse, Gyulafi ekphraszisz-szerűen írja le az *Etelka* belső illusztrációját, majd elénekli azt a dalt is, amellyel nővére szórakoztatta Etelét a Csonka-toronyban (ezt a dalt az *Etelkában*, jó érzékkel, nem közölte). Még zavaróbb az az időbeli bukfenc (és az írói szerénység hiánya), amikor a főpap megjósolja, hogy nyolcszáz év múlva egy paptársra meg fogja írni Etelka történetét. Nyilvánvaló, hogy első regénye sikerét akarja meghosszabbítani és növelni.

Az *Etelkával* indult „regényciklusba” még a *Cserei, egy honvári herceg* (1808) című regénye is bekapcsolódik, amely pedig Voltaire *Zadigjának* magyarítása. A történetet Árpád fejedelem unokája, Taksony uralkodásának idejébe helyezi, a hőst apja a Finomi-öböl mellett található Etelka-várba küldi, a történet befejezése a „Magyarok Istene” könyörületességét bizonyítja. Itt is találunk „történeti” jegyzeteket, köztük az *Etelkára* (!) való hivatkozást is.⁵¹

Összefoglalásként kiemeljük, hogy az *Etelka* sikere ahhoz a történelmi pillanathoz köthető, amikor a magyar nyelvű megfogalmazás, a nemzeti történelmi téma, valamint az élvezetes olvasmányt ígérő regényműfaj látszik leginkább alkalmasnak az olvasók érzékenységének felkeltésére és érdeklődésének kielégítésére. Az író az antik és a 17–18. századi európai regény, valamint az eposz bizonyos műfaji elemeit a honfoglalásra vonatkozó történeti források és a politikai aktualitás regényes felhasználásával kapcsolta össze. A fikció egy szerelem történetét választja keretnek, amelyen belül az író a hétköznapi élet rajzával lehetőséget talál az erkölcsök, a szokások, a hagyományok megörökítésére, véleményt mond a férfi–nő-kapcsolatról, a családról, a nők gondolkodásmódjáról, érzelmeiről és társadalmi szerepéről, a szerelmi szenvedélyről és általában az emberi boldogságról. A regény hétköznapi világához és a történelem regényes megelevenítéséhez a népnyelv használatát tartja alkalmasnak. Regénye történeti háttérébe az író az Árpád-mítoszt állítja, amelyet összekapcsol a magyar nyelv északi rokonságával, állást foglalva a korabeli tudományos vitában. Lehetőséget talál arra is, hogy a jegyzetekben történeti ismereteket adjon közre Attiláról és a hunokról és hogy a nagyközönség számára ismeretlen forrásokat közöljön magyarul. A honfoglalást követő békés korszak analógiájaként saját korának politikáját bírálja, sőt valláserkölcsei tanulságot is ad a történetnek, amelyben a Magyarok Istene kifejezést megalkotja.

Dugonics tudatos és didaktikus író: minden eszközt megragad, hogy az olvasók érdeklődését felkeltse és véleményét befolyásolja, ezért is kell a paraszövegeknek jelentő-

⁵¹ *Cserei, egy honvári herceg*, Szeged, 1808, 51.

séget tulajdonítanunk. Különleges szerepet kapnak közöttük a jegyzetek, amelyek a fikció szerves részét képezik, ugyanakkor biztosítják a mű nyitottságát is. Három korszakot kapcsolnak össze, lehetőséget adva az olvasónak, hogy felfigyeljen az analógiákra és bővítse ismereteit a magyar nyelven közölt történeti forrásokból és dokumentumokból, az etimológiákból vagy épp a mű megírásakor aktuális politikai utalásokból. A téma, a helyszínek, a kor és az írói célok összehangolása viszonylagos egységet, határozottabb belső világot biztosít az *Etelkának*, mint amilyenell Dugonics többi regényeiben találkozzunk, bár ebben a műben is találunk anakronizmusokat és következetlenségeket. Dugonics *Etelkájában* kora problémáira kereste a választ, a kortárs közönséghez szólt, műfaját és értékeit ezen a korszakon belül lehet értékelni és megérteni. Fontos helye van a magyar regény történetében, értékmentő szerepét a különböző tudományok ma is elismerik.⁵² A kortárs írókat és az utókort az *Etelkában* életre hívott történeti mítosz továbbépítésre ihlette, elég közülük Csokonait vagy Vörösmartyt említeni. Kevés regénynek volt ilyen közvetlen és hosszantartó hatása a magyar közgondolkodásra, és ennek egyik oka mindenképpen az, hogy Dugonics rátalált a témájának megfelelő regényformára, amely megfelelt a korízlésnek és az aktuális mondanivaló közvetítésére is alkalmas volt.

⁵² MÁNDOKY KONGUR István az *Etelka* jegyzeteiben öt különböző változatban közreadott *Kun Miatyánkot* forrásértékűnek tartja (*A kun nyelv magyarországi emlékei*, Karcag, 1993). A *Pannóniai ének* közlése a regény jegyzetei között hasonló jelentőséggel bír. A témáról lásd: HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről*, ItK, 1995, 95–102.